

Παναγιώτης Κορλίρας

Μικρές ιστορίες
για την Ευρώπη

3. Ιστορίες του Βορρά

Από τον 15ο αιώνα και μετά, τα πληρώματα των πλοίων που διασχίζουν τον πορθμό του Κάτεγατ βλέπουν να απλώνεται μπροστά τους ένα θαλάσσιο κανάλι που στην είσοδό του δεσπόζουν δύο «φύλακες».⁹ Από την πλευρά της Δανίας είναι η πόλη Χέλσινγκορ, στην εξαγγλισμένη μορφή της *Helsingore*, όπου δεσπόζει το κάστρο Κρόνμποργκ, κτισμένο ως στρατιωτικό φρούριο, που μετατράπηκε σε βασιλική κατοικία. Το κάστρο Κρόνμποργκ είναι παγκοσμίως γνωστό ως το μέρος όπου εκτυλίσσεται η υπόθεση του *Άμλετ*, του ομώνυμου έργου του Σαίξπηρ. Από τη σουηδική πλευρά είναι η πόλη Χέλσινμποργκ, κοντά στο Μάλμε, όπου δεσπόζει ο πύργος του *Kaernan* – ό,τι απέμεινε σήμερα από το παλαιό φρούριο. Το θαλάσσιο κανάλι ανάμεσα στις δύο χώρες, που λέγεται Όρεσουντ, καταλήγει στη Βαλτική Θάλασσα και αποτελεί ουσιαστικά είσοδο προς αυτήν την περικλειστη εσωτερική θάλασσα της βόρειας Ευρώπης, με τα δύο κάστρα-φρούρια να μοιάζουν με φρουρούς που ελέγχουν το πέρασμα. Οι Δανοί, όταν ήλεγχαν και τις δύο πλευρές του καναλιού, είχαν

9. Alan Palmer, *Northern Shores: A History of the Baltic Sea and Its Peoples*, John Murray, Λονδίνο 2005.

Ο πορθμός του Κάτεγατ.

επιβάλλει διόδια που αποτελούσαν το κυριότερο έσοδο του κράτους μέχρι το 1857, όταν ο διάυλος αυτός αναγνωρίστηκε ως διεθνής. Λίγο πιο νότια, υπάρχει από το 2000 η Γέφυρα του Όρεσουντ, που συνδέει οδικώς και σιδηροδρομικώς την πρωτεύουσα της Δανίας Κοπεγχάγη με την πόλη Μάλμε της Σουηδίας, κοντά στην οποία βρίσκεται και η γνωστή πανεπιστημιούπολη της Λουντ.

Τον 15ο αιώνα είχε δραστηριοποιηθεί εκεί η περίφημη Χανσεατική Ένωση ή Λίγκα (Hanseatic League),¹⁰ ένας συνασπισμός περίπου 150 πόλεων της βόρειας Γερ-

10. Michael M. Postan, *Medieval Trade and Finance*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 1973, σ. 92-231.

μανίας, της Σκανδιναβίας και της Βαλτικής, με σκοπό την προώθηση και την προστασία του εμπορίου. Ήταν μια τεράστια εμπορική οδός, ένα δίκτυο που συνέδεε τις χώρες του Ατλαντικού και της Βόρειας Θάλασσας με τη Βαλτική, αλλά και προεκτεινόταν, μέσω των ποτάμιων οδών της Ρωσίας, ως τη Μαύρη Θάλασσα και την πρωτεύουσα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, την Κωνσταντινούπολη. Η πόλη του Νόβγκοροντ, μια όμορφη παραλίμνια πόλη της δυτικής Ρωσίας κοντά στην Αγία Πετρούπολη, ήταν το ανατολικότερο σημείο των εγκαταστάσεων της Χανσεατικής Λίγκας και είχε κομβική σημασία για τη σχέση του ευρωπαϊκού Βορρά με το Βυζάντιο. Οι Βάραγγοι, η φρουρά του Βυζαντινού αυτοκράτορα, ήταν Βόρειοι, Βίκινγκς, δηλαδή Ρωσοσκανδιναβοί, και περνούσαν από το Νόβγκοροντ στη διαδρομή τους μέχρι την Κωνσταντινούπολη. Οι οδοί επικοινωνίας του Βυζαντίου με τη Βαλτική ξεκινούσαν από το βυζαντινό λιμάνι της Χερσώνος, στις εκβολές του ποταμού Δνείπερου, και μέσω Κιέβου κατέληγαν στην πόλη Σμολένσκ που συνδέεται με το Νόβγκοροντ και καταλήγει στη Βαλτική.

Το Σμολένσκ και το Νόβγκοροντ έγιναν τα σπουδαιότερα κέντρα της Ορθοδοξίας στον ρωσικό Βορρά – γνωστή είναι η «Σχολή του Νόβγκοροντ» που αποτελούσε τον ανθό της ρωσικής αγιογραφίας. Αυτή την ίδια οδό χρησιμοποιούσαν οι Σκανδιναβοί Βάραγγοι και όταν επέστρεφαν (όσοι επέστρεφαν) στην πατρίδα τους μετά τη λήξη της θητείας τους στην αυτοκρατορική φρουρά της Κωνσταντινούπολης, φέρνοντας μαζί τους τόσο βυζαν-

τινά νομίσματα, που έχουν βρεθεί στη Σκανδιναβία και σε αρκετές Χανσεατικές πόλεις, όσο και πολιτισμικές επιρροές.

Η Χανσεατική Λίγκα εκφράζει την προαιώνια τάση του γερμανικού έθνους να αναζητά περισσότερο ζωτικό χώρο στα ανατολικά («Drang nach Osten»), επιδεικνύοντας έναν δυναμισμό που ασκεί εμπορική, θρησκευτική και πολιτική επιρροή στους λαούς που βρίσκονται ανάμεσα στην κυρίως Γερμανία και στις αχανείς πεδιάδες της Ουκρανίας και της Ρωσίας. Η πρόσβαση τότε ήταν εφικτή μόνον μέσω της θάλασσας και των ποταμών και η εκμετάλλευση του πλούτου των περιοχών αυτών – ξυλεία, δημητριακά αλλά και κεχριμπάρι (το «χρυσάφι της Βαλτικής»)– ήταν το δέλεαρ για την «ορμή προς την Ανατολή». Ωστόσο η εμπορική και πολιτική επέκταση έπρεπε να αποκτήσει και ένα ηθικό έρεισμα κι έτσι ξεκίνησαν οι «σταυροφορίες του Βορρά» για τον εκχριστιανισμό των παγανιστών της Βαλτικής, ήδη από τον 12ο αιώνα, παράλληλα με τις «σταυροφορίες του Νότου» για την απελευθέρωση των Αγίων Τόπων από τους Μουσουλμάνους. Στις σταυροφορίες του Βορρά πρωταγωνίστησαν οι Γερμανοί σταυροφόροι-ιππότες, μαζί με τους ήδη εκχριστιανισθέντες Δανούς και Σουηδούς. Αυτοί οι Γερμανοί ιππότες, οι μετέπειτα «βαρώνιοι της Βαλτικής», επέβαλαν τον Χριστιανισμό και παρέμειναν κύριοι της περιοχής μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα. Όταν ο Μέγας Πέτρος πέτυχε την έξοδο της Ρωσίας στη Βαλτική Θάλασσα, ανοικοδόμησε την Αγία Πετρούπολη ως νέα πρω-

τεύουσα με στραμμένο το βλέμμα προς τη Δύση, αλλά επιπλέον κατέκτησε και τις χώρες της Βαλτικής. Εκεί βρήκε ένα κοινωνικοοικονομικό σύστημα, με τους Γερμανούς βαρώνους να ελέγχουν εδάφη και πληθυσμό, κάτι που βόλευε και τον ίδιο, όπως και όλους τους μετέπειτα τσάρους. Δεν έθιξε τα προνόμια και τις εξουσίες των Γερμανών βαρώνων, απεναντίας με τη συνδρομή της ρωσικής αριστοκρατίας εκμεταλλεύτηκε τις όμορφες ακτές της Βαλτικής, χτίζοντας θέρετρα, επαύλεις και λουτροπόλεις. Η περίοδος ακμής των Γερμανών ευγενών έληξε με την ήττα της Γερμανίας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και την αποχώρησή τους ως προσφύγων, ενώ οι τρεις Βαλτικές χώρες έγιναν Σοβιετικές Δημοκρατίες εντός της ΕΣΣΔ. Ας σημειωθεί ότι οι Γερμανοί ιππότες, οι οποίοι είχαν φτιάξει και ένα ημιμοναστικό τάγμα, σαν τους Ναΐτες (Templars) σταυροφόρους των Αγίων Τόπων, είχαν λάβει ήδη από το 1230 την ευλογία του Πάπα Γρηγορίου Θ΄ να κατακτήσουν τους ειδωλολάτρες Πρώσους και τους παγανιστές των βαλτικών ακτών. Μέσα σε μια δεκαετία αφότου έφθασαν σε αυτά τα μέρη, οι ιππότες είχαν γίνει κύριοι της Πρωσίας και της Λιβονίας (σημερινή Λετονία), ήλεγχαν τον Κόλπο της Ρίγας και την περιοχή των εκβολών του ποταμού Βιστούλα (στην Πολωνία), εκτός από την πόλη του Ντάντσιχ. Αντί όμως να σταθεροποιήσουν την εξουσία τους στις περιοχές που είχαν κάτω από την επιρροή τους, δέχτηκαν να υπακούσουν στην επιταγή του Πάπα να κινηθούν όχι μόνον εναντίον των παγανιστών αλλά και των «σχισματικών» Ελληνορθοδόξων και,

κυρίως, εναντίον της «κληρονομιάς της Αγίας Σοφίας», όπως ονόμαζαν το Νόβγκοροντ. Το 1240 ένας σουηδικός στόλος έπλευσε στις εκβολές του ποταμού Νέβα για να επιτεθεί στις εγκαταστάσεις του Νόβγκοροντ, γύρω από τη λίμνη Λάντογκα. Εκεί όμως νικήθηκαν από τον Αλέξανδρο, τον νεαρό Πρίγκιπα του Νόβγκοροντ, ο οποίος μετέπειτα έγινε γνωστός ως Alexander Nevsky (Αλέξανδρος Νέφσκι) και, σε αναγνώριση της νίκης του, αγιοποιήθηκε και βρίσκεται θαμμένος στη Μονή Λαύρας του Αλέξανδρου Νέφσκι, στην Αγία Πετρούπολη. Ο Αλέξανδρος Νέφσκι έγινε ο πρώτος Ρώσος πατριώτης-ήρωας και το γεγονός ότι απήφησε τους Γερμανούς εισβολείς ξαναζωντάνεψε με το πρωτοπόρο μοντάζ της περίφημης σοβιετικής ταινίας του 1938 *Alexander Nevsky* σε σκηνοθεσία Σεργκέι Αϊζενστάιν. Έτσι το Νόβγκοροντ έγινε το σταθερό σύνορο μεταξύ της δυτικής Χριστιανοσύνης και της Ορθοδοξίας.

Παρότι η γεωφυσική διαμόρφωση και η τωρινή πολιτική συγκυρία συνδέει τις τρεις Βαλτικές χώρες, η ιστορία τις διαφοροποιεί. Η Λιθουανία έχει στο ιστορικό ενεργητικό της μια περίοδο δόξας μέσω της πάλαι ποτέ ένωσής της με την Πολωνία σε μια κραταιά καθολική αυτοκρατορία, τον καιρό που οι λαοί της Λετονίας και της Εσθονίας ήταν συνεχώς υπό ξένη κυριαρχία, υποτελείς σε ισχυρούς γείτονες. Έτσι εξηγείται η σημερινή εχθρική στάση τους απέναντι σε μια απειλητική Ρωσία. Από αυτές όμως τις χώρες ξεκινάει, ή μάλλον καταλήγει, η «μεγάλη Βαλτική οδός» με τις νοητές προεκτάσεις της: βορειοανα-

Η πόλη του Νόβγκοροντ.

τολικά συνεχίζει προς την Αγία Πετρούπολη και το Ελσίνκι της Φινλανδίας· νοτιοδυτικά συνεχίζει προς το Καλίνινγκραντ, το γερμανικό Κένιγκσμπεργκ, πόλη του Immanuel Kant (Ιμμάνουελ Καντ) και πρωτεύουσα της Ανατολικής Πρωσίας, το Γκντανσκ, πρώην Ντάντσιχ, και τα ιστορικά λιμάνια της βόρειας Γερμανίας, όπως το Λύμπεκ, πρώτη έδρα της Χανσεατικής Λίγκας, και το Κιέλο. Ενδιαμέσως έχουμε την εγκατάσταση της Χάνσας στην πόλη Βίσμπε, λιμάνι του σουηδικού νησιού Γκότλαντ στη Βαλτική, ενώ δυτικότερα, η Χάνσα είχε αντιπροσώπους στο Αμβούργο, στην Μπρυζ ακόμα και στο Λονδίνο.

Στις ιστορίες του Βορρά ανήκει και η περιπετειώδης αφήγηση (saga) των Βίκινγκς, των Σκανδιναβών αυτών

ριψοκίνδυνων πειρατών, κυρίως Νορβηγών και Δανών, που τρομοκρατούσαν όλες τις παραθαλάσσιες εγκαταστάσεις των ντόπιων πληθυσμών κατά μήκος των ακτών της Βόρειας Θάλασσας και της Βαλτικής. Το απώτερο παρελθόν τους χάνεται στη σκανδιναβική μυθολογία, αλλά η έναρξη των επιδρομών τους καταγράφεται από το έτος 843 μ.Χ. Συμμετείχαν στις μετακινήσεις και αποστολές με τους Βάραγγους μέχρι την Κωνσταντινούπολη, αλλά και με τους Ρως, στη σημερινή Ρωσία. Στην ιστορία έμειναν γνωστοί ως «Normands», δηλαδή οι «άνθρωποι του Βορρά» (από το αγγλικό «north» και το γαλλικό «nord»). Η ακτίνα δράσης τους έφτανε ως τη Μεσόγειο (είχαν απειλήσει και τα ελληνικά νησιά του Αιγαίου) και τη Μέση Ανατολή, θεωρείται μάλιστα ότι έφτασαν μέχρι την Αμερική, στις ανατολικές ακτές του Καναδά, ενώ συμμετείχαν και στις σταυροφορίες και παράλληλα, δρούσαν ως πειρατές. Οι εφορμήσεις τους στις ευρωπαϊκές ακτές είχαν ως σκοπό τη λεηλασία και την αρπαγή πλούτου· τόλμησαν ωστόσο να προχωρήσουν και στην ενδοχώρα, με πιο χαρακτηριστικό γεγονός την επιδρομή τους κατά τον διάπλου του ποταμού Σηκουάνα, όταν έφτασαν να πολιορκήσουν το Παρίσι το 886 μ.Χ. Προηγουμένως είχαν εισβάλει στην Αγγλία, όμως ο Βασιλιάς Αλφρέδος τους κατατρόπωσε και τους απώθησε μέχρι τις απέναντι φραγκικές ακτές.

Απέναντι στις σημερινές γαλλικές ακτές έφθανε η Αυτοκρατορία του Καρλομάγνου, ο οποίος συνθηκολογώντας με τους Βίκινγκς-Νορμανδούς, που είχαν στο μεταξύ

εκχριστιανιστεί, τους παραχώρησε παραθαλάσσιο τμήμα της βόρειας Γαλλίας, με δικαίωμα μόνιμης εγκατάστασης. Από πειρατές και πλιατσικολόγοι, οι Νορμανδοί έγιναν μέτοικοι και, σταδιακά, αναμείχθηκαν ειρηνικά με τους ντόπιους και έγιναν Γάλλοι. Η περιοχή που τους δόθηκε είναι μέχρι σήμερα γνωστή ως Νορμανδία και μέχρι το έτος 911 μ.Χ. ήταν εξαιρετικά οργανωμένη και καλλιεργημένη, με υψηλό επίπεδο ευημερίας, καταλήγοντας να αποτελέσει ένα δουκάτο.

Ο Γουλιέλμος ο Νόθος, πιο γνωστός ως Κατακτητής, Δούκας της Νορμανδίας, πιστεύοντας ότι έχει νόμιμο δικαίωμα στον αγγλικό θρόνο, ξεκίνησε μια εκστρατεία για την κατάκτηση της Αγγλίας με στόλο και στρατό που εισέβαλαν στις νότιες ακτές της Αγγλίας, στην περιοχή του ανατολικού Σάσεξ. Εκεί έγινε η αποφασιστική μάχη του Χέιστινγκς, το έτος 1066, όπου ο Γουλιέλμος νίκησε τον Άγγλο Βασιλιά Χάρολντ Β΄ και έγινε ο ίδιος Βασιλιάς της Αγγλίας. Στο Μουσείο Ταπισερί της πόλης Μπαγιέ, στη Νορμανδία, βρίσκεται μια εκπληκτική ταπισερί, αναγνωρισμένο μνημείο της Ουνέσκο, φτιαγμένη εκείνη την εποχή, μήκους 70 μέτρων και ύψους 50 εκατοστών, όπου αναπαρίσταται η μάχη του Χέιστινγκς με λεπτομέρειες που αποτυπώνουν τόσο τις φορεσιές όσο και τα όπλα της εποχής.

Από τον Γουλιέλμο ξεκίνησε μια μακρά δυναστική γραμμή – θεωρείται ότι ακόμα και οι τωρινοί βασιλιάδες της Αγγλίας, η Βασίλισσα Ελισάβετ Β΄ και ο διάδοχος του θρόνου Κάρολος, είναι εξ αίματος απόγονοι του

Γουλιέλμου. Οι Βίκινγκς από πειρατές και μέτοικοι έφθασαν να γίνουν βασιλείς. Στη διάρκεια της νορμανδικής περιόδου, η επιρροή και το κύρος των Νορμανδών είχαν τεράστια απήχηση στην κουλτούρα των αυτοχθόνων Αγγλων, καθώς η παλαιά αγγλοσαξονική ελίτ είχε εξαφανιστεί και το παλάτι και οι αριστοκράτες είχαν γίνει γαλλόφωνοι. Μερικοί ιστορικοί θεωρούν ότι τότε απειλήθηκε με εξαφάνιση και η ίδια η αγγλική γλώσσα, την οποία πλέον μιλούσαν τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, και λίγο έλειψε η Αγγλία να γίνει γαλλόφωνη. Τότε, εμφανίζεται τον 14ο αιώνα ο Τζέφρυ Τσώσερ, ο οποίος χρησιμοποιώντας στα έργα του, κυρίως στο *Canterbury Tales*, τη δημώδη αγγλική –ενώ όλοι οι υπόλοιποι συγγραφείς χρησιμοποιούσαν τα γαλλικά ή τα λατινικά– νομιμοποίησε τη δημώδη γλώσσα ως πρόσφορη για την καλλιέργεια της ποίησης και της λογοτεχνίας εν γένει. Γι' αυτό ο Τσώσερ θεωρείται διασώστης της γλώσσας και πατέρας της αγγλικής λογοτεχνίας.

Βέβαια, η ακμή και ο πλούτος της αγγλικής γλώσσας έφθασε στο υψηλότερο επίπεδό της με τον Σαίξπηρ τον 17ο αιώνα, ώστε ο «βάρδος του Έιβον» να θεωρείται ο εθνικός ποιητής της Αγγλίας.

Ας επισημανθεί επίσης ότι στον θυρεό του αγγλικού στέμματος, ακόμα μέχρι σήμερα, αναγράφεται στα γαλλικά «Dieu et mon droit» («ο Θεός και το δικαίωμά μου»), πράγμα που εκ πρώτης όψεως ξενίζει, αλλά έχει και αυτό την «καταγωγή» του.

Το πρωτοχρησιμοποίησε ο Άγγλος Βασιλιάς Ριχάρ-

Θυρεός του αγγλικού στέμματος.

δος Α', πιο γνωστός ως Ριχάρδος ο Λεοντόκαρδος, που βασίλευσε μεταξύ 1189-1199, και αργότερα ο Βασιλιάς Ερρίκος ο Ε', με το επιχείρημα ότι είχαν και γαλλική καταγωγή αλλά επιπλέον αποσκοπώντας να στηρίξουν τις βλέψεις τους επί του γαλλικού στέμματος. Μέχρι και τον 15ο αιώνα, οι Άγγλοι και οι Γάλλοι βασιλείς εποφθαλμιούσαν ο ένας τον θρόνο του άλλου, ενώ μεσολάβησαν και περίοδοι «διττής μοναρχίας», με την «ένωση» των δύο κρατών κατά τη διάρκεια του Εκατονταετούς Πολέμου μεταξύ Γαλλίας και Αγγλίας, περίοδο κατά την οποία έδρασε η Jeanne d'Arc (Ιωάννα της Λωραίνης) στηρίζοντας τον «νόμιμο» Γάλλο βασιλιά μέχρι τη λήξη του πολέμου, το 1453. Αυτά ως απόηχος των εγκαλλισμένων Σκανδινα-

βών του 19ου αιώνα αλλά και ως μια ιστορική παρακαταθήκη «κοινότητας» των δύο μεγάλων λαών, των Γάλλων και των Άγγλων. Θα σημειώσω, τέλος, ότι μέχρι και σήμερα τα μέλη της βρετανικής αριστοκρατίας αλλά και οι βασιλείς γνωρίζουν καλά και χειρίζονται τη γαλλική γλώσσα.

9. Περί Δημοκρατίας

Στις 2 Απριλίου 1831, αναχωρεί από το λιμάνι της Χάβρης, στη βόρεια Γαλλία, ένα πλοίο με προορισμό την Αμερική. Στις 9 Απριλίου, το πλοίο φτάνει στο λιμάνι Νιου Πορτ της Πολιτείας Ροντ Άιλαντ των ΗΠΑ και οι επιβάτες του συνεχίζουν με άλλο ατμόπλοιο μέχρι το λιμάνι της Νέας Υόρκης. Ανάμεσα στους επιβαίνοντες ήταν δύο Γάλλοι αριστοκράτες: ο Alexis Charles Henri Clérel, comte de Tocqueville (Τοκβίλ), 25 ετών, και ο φίλος του Gustave de Beaumont (Μπωμόν), 27 ετών. Ο Τοκβίλ επρόκειτο να αναγνωριστεί ως σπουδαίος συγγραφέας, συμβάλλοντας στη δημιουργία της Πολιτικής Επιστήμης στην πατρίδα του, και να αναδειχθεί, αργότερα, ως ένας από τους ιδρυτές της Κοινωνιολογίας. Οι γονείς του Τοκβίλ ήταν αριστοκράτες: ο πατέρας του ανήκε στη λεγόμενη noblesse d'érée, δηλαδή στους αριστοκράτες με στρατιωτική διάκριση, και η μητέρα του στη λεγόμενη noblesse de robe, δηλαδή είχε γονείς εντός του βασιλικού περιβάλλοντος ή δικαστές. Ο πατέρας του Τοκβίλ ήταν ιδιοκτήτης του Château de Tocqueville στη Νορμανδία, κοντά στο Χερβούργο, το οποίο κληρονόμησε αργότερα ο Τοκβίλ και το θεωρούσε ησυχαστήριο και τόπο ανάπαυσης. Ο νεαρός Τοκβίλ είχε σπουδάσει νομικά στο

Παρίσι και σκόπευε να γίνει δικαστής καθώς και να εμπλακεί στην πολιτική, ως βουλευτής και υπουργός. Η καταγωγή του αποτέλεσε έναν καθοριστικό παράγοντα στην εξέλιξη των ιδεών του: ένας αριστοκράτης που έβλεπε την πορεία των κοινωνιών προς τη δημοκρατία ως μία μη αναστρέψιμη εξέλιξη, η οποία θα καταργούσε το παλαιό καθεστώς (ancien régime), με κύριο αίτημα τον περιορισμό των κοινωνικών ανισοτήτων που το χαρακτήριζαν. Το 1828 παντρεύτηκε την Αγγλίδα Μαρί Μότλεϊ.

Το 1830 ο Τοκβίλ μαζί με τον Μπωμόν υποβάλλουν αίτηση στη γαλλική κυβέρνηση να χρηματοδοτήσει την αποστολή τους στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, για να μελετήσουν το εκεί σωφρονιστικό σύστημα και, βάσει των αναφορών τους, να προτείνουν μεταρρυθμίσεις για το γαλλικό σωφρονιστικό σύστημα. Εκτός από τις επισκέψεις τους σε πολλές φυλακές και τη μελέτη της αμερικανικής νομοθεσίας, οι δύο φίλοι ταξίδεψαν σε μεγάλο μέρος των τότε ΗΠΑ, σε Βορρά και Νότο, μέχρι και στον Καναδά, ιδιαίτερα στη γαλλόφωνη επαρχία του Κεμπέκ, αλλά και στην αμερικανική ενδοχώρα, γνωστή ως midwest, και στην τεράστια έκταση της κοιλάδας του ποταμού Μισισσιπή, άλλοτε γνωστή ως Λουιζιάνια (που πουλήθηκε από τη Γαλλία του Ναπολέοντα στις ΗΠΑ προς 15 εκατομμύρια δολάρια για μια έκταση 830.000 τετραγωνικών μιλίων!). Γνώρισαν πολλούς Αμερικανούς προκειμένου να συλλέξουν πληροφορίες και να γνωρίσουν την κουλτούρα τους. Από τη Νέα Ορλεάνη μέχρι

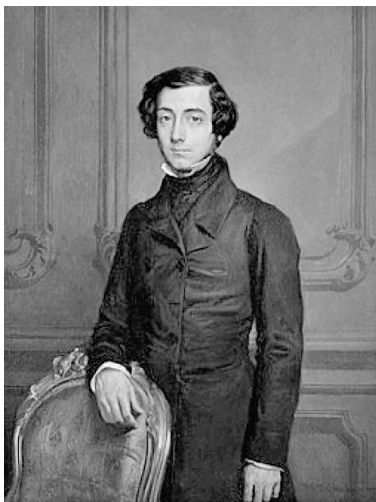
το Ντιτρόιτ, το Σικάγο και τη Βοστώνη, τη Βιρτζίνια και τη Νέα Υόρκη, οι Τοκβίλ και Μπωμόν κατέγραψαν έναν τεράστιο όγκο δεδομένων και παρατηρήσεων. Επέστρεψαν στη Γαλλία τον Μάιο του 1832 και το 1833 ετοίμασαν την έκθεση για το σωφρονιστικό σύστημα («Du Système pénitentiaire aux États-Unis et de son application en France»). Το καλοκαίρι του ιδίου έτους ο Τοκβίλ μεταβαίνει στην Αγγλία –το πολιτικό σύστημα της οποίας θαύμαζε (βασιλευόμενη κοινοβουλευτική δημοκρατία)—, όπου και γνώρισε τον σπουδαίο τότε οικονομολόγο Nassau Senior, με τον οποίο συνδέθηκε με μακροχρόνια φιλία.

Το 1835 δημοσιεύεται ο πρώτος τόμος του βιβλίου του για τη *Δημοκρατία στην Αμερική* (*De la démocratie en Amérique*) και η διάσημη στον αγγλοσαξονικό χώρο αγγλική μετάφραση *Democracy in America*, βιβλίο που σημείωσε αμέσως μεγάλη εκδοτική επιτυχία τόσο για το γλαφυρό ύφος του, την εγκυρότητα των περιγραφών και πληροφοριών του, όσο και για τις επισημάνσεις του ως προς το ποια είναι η ουσία της αμερικανικής δημοκρατίας, όπως αυτή διατυπώνεται ήδη στην πρώτη σελίδα της Εισαγωγής του: «Από τα καινούργια πράγματα που τράβηξαν την προσοχή μου κατά την παραμονή μου στις Ηνωμένες Πολιτείες, κανένα δεν μου προκάλεσε μεγαλύτερη εντύπωση από τη διαπίστωση της “ισότητας των συνθηκών” (égalité des conditions, equality of conditions). Αμέσως ανακάλυψα την πελώρια επιρροή που είχε αυτό το θεμελιώδες γεγονός στη λειτουργία της κοι-

νωνίας».²² Η συγκεκριμένη διατύπωση, που προκάλεσε διάφορες ερμηνείες, μαζί με τα όσα πραγματεύεται αυτό το βιβλίο, καθιέρωσε τον Τοκβίλ ως σπουδαίο συγγραφέα. Ο δεύτερος τόμος του *Democracy in America* δημοσιεύεται το 1840, αλλά η φήμη του Τοκβίλ είχε ήδη εδραιωθεί.

Τι είναι η «δημοκρατία»; Για τον νεαρό φοιτητή της δεκαετίας του 1820, η λέξη «δημοκρατία» (*démocratie*) δεν χρησιμοποιούνταν συχνά στη Γαλλία και, όταν συνέβαινε αυτό, σήμαινε κάποιου είδους κοινωνική και οικονομική ισότητα. Κατά συνέπεια, θεωρήθηκε ότι αυτή την έννοια απέδιδε και ο ίδιος ο Τοκβίλ στη λέξη «δημοκρατία». Ας σημειωθεί ότι στα γαλλικά και τα αγγλικά η «δημοκρατία» αποδίδεται είτε ως «*démocratie*» (*democracy*) είτε ως «*république*» (*republic*), με κοινό γνώρισμα ότι κυρίαρχο πολιτικό σώμα είναι ο λαός που εκλέγει την ηγεσία του μέσω των αντιπροσώπων του (βουλευτών, γερουσιαστών κ.λπ.) και έχει τη δυνατότητα να την αλλάξει, χωρίς να καταφεύγει αναγκαστικά σε επανάσταση. Συνεπώς ο όρος «*république*» αναφέρεται σε μια μορφή διακυβέρνησης, πυλώνες της οποίας είναι ο κοινοβουλευτισμός και ο εκλεγμένος ανώτατος άρχοντας, μια προεδρευόμενη (όπως π.χ. στην Ελλάδα) ή και προεδρική (όπως π.χ. στη Γαλλία και στις ΗΠΑ) κοινοβουλευτική δημοκρατία. Όταν όμως ο ανώτατος άρχων, χωρίς ή με περιορισμένη πολιτική εξουσία, δεν εκλέγεται από τον

22. Alexis de Tocqueville, *Democracy in America*, μετάφραση Arthur Goldhammer, The Library of America, Νέα Υόρκη 2004, σ. 3.

Πορτραίτο του Τοκβίλ από τον Τεοντόρ Σασσεριώ (1850).

λαό αλλά το αξίωμά του το κληρονομεί, τότε έχουμε τη βασιλευομένη κοινοβουλευτική δημοκρατία, όπως στη Μεγάλη Βρετανία, στις Σκανδιναβικές χώρες κ.α. Σε αυτές τις περιπτώσεις ο όρος «république / republic» δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί, παρότι και αυτές οι βασιλευόμενες χώρες είναι εξίσου ή και περισσότερο δημοκρατικές, όχι μόνον ως προς το πολίτευμα ή το σύστημα διακυβέρνησης, αλλά και επί της ουσίας. Αφού, λοιπόν, οι όροι «republic» και «democracy» εν μέρει μόνον επικαλύπτονται, πρέπει να εξετάσουμε την ουσία της δημοκρατίας πίσω από τη μορφή του πολιτεύματος και να δούμε τη βαθύτερη σημασία του όρου.

Ο Τοκβίλ έζησε σε μια μεταβατική περίοδο, στην οποία συνυπήρχαν οι τότε απολυταρχικές μοναρχίες με

τη δημοκρατία, η οποία κέρδιζε συνεχώς έδαφος ως ανερχόμενο σύστημα διακυβέρνησης στην Ευρώπη και ως ήδη υπαρκτό σύστημα στις ΗΠΑ. Επρόκειτο για τη μετάβαση από έναν τύπο κοινωνίας σε έναν άλλον, από την αριστοκρατία στη δημοκρατία.²³ Στο αριστοκρατικό σύστημα, μια μικρή ελίτ (προνομιούχος τάξη) είχε υπό τον έλεγχο της όλες τις πλουτοπαραγωγικές δυνάμεις, κυρίως την ιδιοκτησία γης, ενώ στο δημοκρατικό σύστημα υπάρχει μια τάση προς την επίτευξη της ισότητας σε όλες τις πτυχές της κοινωνικής ζωής και όχι μόνον στον πολιτικό τομέα. Οι λαοί στις δημοκρατικές κοινωνίες επιθυμούν την ισότητα περισσότερο από οτιδήποτε άλλο, σύμφωνα με τον Τοκβίλ. Η βιομηχανική επανάσταση μείωσε τη σημασία της εγγείου ιδιοκτησίας και ο πλούτος προέρχεται πλέον από τη βιομηχανική παραγωγή και το εμπόριο. Οι αντικειμενικές συνθήκες που ευνοούσαν τις παλαιές ηγετικές τάξεις των ευγενών-γαιοκτημόνων, υποστηρικτών του παλαιού καθεστώτος (*ancien régime*), δεν ισχύουν πλέον· μια νέα κοινωνία και μια νέα οικονομία αναδύονται, για τις οποίες η ισότητα είναι και σκοπός αλλά και ιδεώδες. Μερικά χρόνια αργότερα, ο Τοκβίλ δημοσιεύει το δεύτερο σημαντικό έργο του με τον τίτλο *L'ancien Régime et la Révolution* (*Το Παλιό Καθεστώς και η Επανάσταση*). Στο βιβλίο αυτό ο Τοκβίλ δίνει έμφαση στα αίτια που προκάλεσαν τη Γαλλική Επα-

23. Richard Swedberg, *Tocqueville's Political Economy*, Princeton University Press, Πρίνστον 2009, σ. 14-15.

νάσταση· την παρουσιάζει ως μοιραία συνέπεια της αλλαγής των κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών, όταν το παλαιό αριστοκρατικό καθεστώς κατέληξε να είναι απαρχαιωμένο και απρόσφορο. Για τον Τοκβίλ, η πορεία προς τη δημοκρατία είναι μη αναστρέψιμη, ασχέτως του αν θα είναι βασιλευόμενη ή προεδρευόμενη, και θα οδηγήσει προς νέες κατευθύνσεις.

Τι είναι όμως η «ισότητα των συνθηκών» που αναφέρει ο Τοκβίλ; Περιγράφοντας την αμερικανική κοινωνία ως εμπορική, λόγω της συνεχούς επιδίωξης κέρδους, σίγουρα ο Τοκβίλ δεν εννοούσε την οικονομική ισότητα όλων των μελών της κοινωνίας, αφού κάτι τέτοιο θα ήταν ανέφικτο σε μια ελεύθερη καπιταλιστική οικονομία (ο ίδιος είχε γνωρίσει την πολιτική οικονομία μέσω του φίλου του Nassau Senior αλλά και του βιβλίου του Γάλλου κλασικού οικονομολόγου Ζαν-Μπατίστ Σε, και οι δύο υπέρμαχοι του οικονομικού φιλελευθερισμού). Επίσης, ο Τοκβίλ δεν εννοούσε την ισονομία, την ισότητα όλων έναντι των νόμων, αφού αυτό ήταν αυτονόητο σε ένα δημοκρατικό πολιτικό σύστημα. Ο ίδιος ο Τοκβίλ ήταν υπέρμαχος της κατάργησης της δουλείας – παρακάμπτοντας βέβαια το δυσεπίλυτο τότε ζήτημα των διακρίσεων έναντι των μαύρων και των ινδιάνων– και του καθολικού δικαιώματος ψήφου. Οι κοινωνιολογικές παρατηρήσεις του για τον ρόλο των γυναικών ήταν σύμφωνες με τον συντηρητισμό της εποχής του. Η πιο στενή ερμηνεία της «ισότητας των συνθηκών» είναι η ισότητα του status (equality of status), ως εάν οι όροι «ισότητα» και «δημο-

κρατία» να σημαίνουν το ίδιο πράγμα.²⁴ Με αυτή την ερμηνευτική βάση οι απλοί πολίτες έχουν το ίδιο status, δηλαδή κατάσταση, κοινωνική θέση, ιδιότητα (π.χ. ψηφοφόρος), αλλά η τάση προς τη δημοκρατία κινείται από την επιθυμία του λαού να κατακτήσει μια ισότητα, την οποία ο Τοκβίλ ονομάζει «ισότητα των συνθηκών» χωρίς όμως να προβαίνει σε μια συγκεκριμένη ερμηνεία ή ορισμό των όρων που χρησιμοποιεί.

Πιο συναφής με το πνεύμα του Τοκβίλ είναι η απόδοση της φράσης «égalité des conditions» ως «égalité devant les chances de la vie» που πρότεινε ο ιστορικός Μαξίμ Λερόι, που σημαίνει «ισότητα ευκαιριών» (equality of opportunity).²⁵ Αυτή η απόδοση μας κατευθύνει προς τη νεότερη έννοια του «κοινωνικού κράτους», όπου θεωρείται δεδομένη η δυνατότητα του κάθε πολίτη να μορφώνεται και να έχει ιατρονοσηλευτική περίθαλψη, ανεξάρτητα από τη δική του οικονομική ευχέρεια, καθώς η παιδεία (ακριβέστερα, η εκπαίδευση) και η υγεία αναγνωρίζονται ως κοινωνικά αγαθά, προσιτά σε όλους. Αυτό σημαίνει διεύρυνση του ρόλου του κράτους πέραν των ορίων που είχαν θέσει οι παλαιότεροι συγγραφείς και πολιτικοί, χωρίς τον φόβο ότι κατ' αυτόν τον τρόπο οι κοινωνίες θα διολισθήσουν προς τον σοσιαλισμό. Ακριβώς

24. Hugh Brogan, *Alexis de Tocqueville – A Life*, Yale University Press, Νιου Χέιβεν 2006, σ. 275 και 351-352.

25. Maxime Leroy, *Histoire des idées sociales en France*, τόμος Β', Gallimard, Παρίσι 1962, σ. 528.

για να αντιμετωπίσουν την αίγλη που απέκτησε ο κομμουνισμός στον 20ό αιώνα, το κοινωνικό κράτος, ο κενσισανισμός και η σοσιαλδημοκρατία λειτούργησαν ως αναχώματα και καθιερώθηκαν ως συστατικά στοιχεία των δυτικών δημοκρατιών (όπως και το New Deal του Προέδρου Φραγκλίνου Ρούσβελτ στις ΗΠΑ). Με αυτή την έννοια, η πολιτική φιλοσοφία του Τοκβίλ βρρίσκει αντίκρισμα σε δύο μεταγενέστερες απόψεις περί ισότητας. Από τη μία πλευρά, έχουμε το έργο του γνωστού οικονομολόγου Λεόν Βαλράς ο οποίος στο βιβλίο του *Études d'économie sociale* (1896), δίνει τον ορισμό της κοινωνικής δικαιοσύνης σε ένα καπιταλιστικό σύστημα ως «ισότητα συνθηκών-ευκαιριών» και «ανισότητα θέσεων-οικονομικής κατάστασης» («égalité des conditions», «inégalités des positions»), όπου όμως η ανισότητα είναι φυσικό επακόλουθο της ελεύθερης λειτουργίας των αγορών.²⁶ Εδώ ο ρόλος του κράτους είναι να ασχολείται περισσότερο με την ισότητα των «συνθηκών» και να παρεμβαίνει επιλεκτικά και διορθωτικά στην ανισότητα των «θέσεων» μόνο όταν αυτή παίρνει υπερβολικές διαστάσεις θέτοντας σε κίνδυνο την οικονομική και πολιτική τάξη. Σ' αυτή ο Βαλράς αναγνωρίζει τη διάκριση μεταξύ της «σφαίρας της ελευθερίας του ατόμου» και της «δικαιοδοσίας της εξουσίας» («liberté de l'individu», «autorité de l'État»).

26. Léon Walras, *Études d'économie sociale*, Economica, Παρίσι 1990, σ. 129 και 139.

Σε αυτό το σημείο μπορούμε να διακρίνουμε τα ίχνη μιας νοερής κλωστής που συνδέει τον Τοκβίλ και τον Βαλράς, με τη σκέψη του Τζων Στιούαρτ Μιλ και αργότερα του Τζων Ρωλς (που συναντάμε στο επόμενο κεφάλαιο). Στο διασημότερο δοκίμιό του «On Liberty» (1859), ο Μιλ εντοπίζει προβλήματα που θα ανακύψουν στη νέα εποχή, κατά την οποία η κοινωνία θα είναι δημοκρατική, κοσμική (secular) και βιομηχανική. Τότε, το στοίχημα δεν θα είναι να προστατέψουμε την κοινωνία από την τυραννία των μοναρχών ή γενικά των κυβερνητών, αφού το ζήτημα αυτό θα έχει αντιμετωπιστεί από συνταγματικές πρόνοιες για τις αρμοδιότητες των κυβερνήσεων και τα θεσμοθετημένα δικαιώματα. Το πρόβλημα θα έγκειται στις καταχρήσεις των δημοκρατικών κυβερνήσεων και συγκεκριμένα στην κατάχρηση των πλειοψηφιών έναντι των μειοψηφιών (εδώ ο Μιλ ακολουπά μια ενδεχόμενη δυσλειτουργία της δημοκρατίας, που πρώτος είχε αναφέρει ο Τοκβίλ στη *Δημοκρατία στην Αμερική*). Με το ίδιο νοερό νήμα θα συνδεθούμε και με τον Τζων Ρωλς και τη *Θεωρία της Δικαιοσύνης*, όπου εκτίθεται η ορθολογική επιλογή των σκεπτόμενων πολιτών να «μεγιστοποιηθούν τα ελάχιστα και να ελαχιστοποιηθούν τα μέγιστα» («maximin»).²⁷ Έχουμε πάλι τα συστατικά μιας «μεικτής οικονομίας» και σοσιαλδημοκρατικής κοινωνίας: το πρώτο ανάγεται στη διάθεση για ισότητα των συνθηκών και το

27. John Rawls, *Lectures on the History of Political Philosophy*, Harvard University Press, Κέμπριτζ 2007, σ. 284.

δεύτερο καλεί σε μια δικαιότερη κατανομή του πλούτου.

Το νήμα που συνδέει τον Τοκβίλ με τον Μιλ, τον Βαλράς και τον Ρωλς είναι όντως λεπτό, αφού υπάρχουν λίγες ετεροαναφορές και το μόνο πραγματικό δεδομένο είναι η μακρόχρονη φιλία μεταξύ Τοκβίλ και Μιλ και η ογκώδης αλληλογραφία τους, δείγματα αλληλοκατανόησης και, σε πολλά ζητήματα, ταύτισης απόψεων. Όταν τελείωσε το δοκίμιό του «On Liberty», ο Μιλ το έστειλε για σχόλια στον Τοκβίλ, αλλά τον βρήκε άρρωστο, στην ουσία ετοιμοθάνατο. Τελικά ο Τοκβίλ πέθανε τον Απρίλιο του 1859 στις Κάννες, στη Νότιο Γαλλία, από φυματίωση. Η ποιότητα του έργου του Τοκβίλ είναι τέτοια ώστε κάποια στιγμή θεωρήθηκε πνευματικός απόγονος του Μοντεσκιέ, ενώ ο Raymond Aron (Ραϋμόν Αρόν) στο βιβλίο του *Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής σκέψης* τον αναγνωρίζει ως έναν εκ των θεμελιωτών της Κοινωνιολογίας. Η ενδελέχεια των παρατηρήσεων του Τοκβίλ μαζί με τη λογοτεχνική αξία των κειμένων του τον τοποθετούν ανάμεσα στους κορυφαίους της ευρωπαϊκής διανόησης του 19ου αιώνα και καθιστούν το βιβλίο του *Δημοκρατία στην Αμερική* σχεδόν υποχρεωτικό ανάγνωσμα για κάθε μορφωμένο Αμερικανό. Είναι κομμάτι μιας μετριοπαθούς φιλελεύθερης πολιτικής σκέψης, που επιβιώνει μέχρι σήμερα, με τις μεταγενέστερες, αναγκαίες λόγω του χρόνου που παρήλθε από το γράψιμό του και των γενικότερων πολιτικών και οικονομικών αλλαγών, συμπληρώσεις. Πλέον η παλαιά αριστοκρατία των ευγενών-γαιοκτημόνων δεν υπάρχει. Μια νέα οιονεί αριστοκρατία του εμπο-

ρικού και βιομηχανικού πλούτου έχει αναδειχθεί, μαζί με την αριστοκρατία του πνεύματος που έχει την ευφυΐα να μετουσιώνει το πνευματικό προϊόν της σε εμπορική επιτυχία. Υπάρχει βέβαια και μια ιδιόμορφη αριστοκρατία, μάλλον ακριβέστερα πλουτοκρατία, όσων έχουν την τύχη να λειτουργούν σε χώρες με άφθονο φυσικό πλούτο (π.χ. πετρέλαιο). Αυτές όμως δεν είναι πραγματικές αριστοκρατίες, αφού εκτός από πλούτο (όσος έχει απομείνει) δεν κληροδοτούν στους απογόνους τους πολιτικά προνόμια, παρόλο που υπάρχουν κάποιες «πολιτικές δυναστείες».

Θα ολοκληρώσω με τον Τοκβίλ παραθέτοντας κείμενό του, όπου παρουσιάζεται ένα παράδειγμα αριστοκρατικής, όχι δημοκρατικής, νομοθεσίας, το οποίο αντιβαίνει τη βασική αρχή της ισότητας. «Μόνον δύο δυνατότητες δράσης προβλέπονται από τον αμερικανικό αστικό και ποινικό κώδικα: προφυλάκιση και εγγύηση (bail). Σε κάθε ποινική διαδικασία, το πρώτο βήμα είναι να επιβληθεί στον κατηγορούμενο εγγύηση, την οποία, αν δεν καταβάλλει, θα προφυλακισθεί. Μόνον αργότερα θα συζητηθεί η βασιμότητα της εις βάρος του κατηγορίας και η σοβαρότητα του αδικήματος, και το δικαστήριο θα αποφανθεί. Αυτή η νομοθεσία ευνοεί τον πλούσιο και αδικεί τον πτωχό. Ο πτωχός δεν μπορεί πάντοτε να συγκεντρώσει τα χρήματα που απαιτούνται για την εγγύηση, ακόμα και σε μια αστική υπόθεση, και εάν αναγκαστεί να περιμένει την απονομή της δικαιοσύνης όντας φυλακισμένος, η αναγκαστική αργία του θα τον οδηγήσει σε οικονομική ανέχεια. Αντίθετα, ο πλούσιος μπορεί πάντα να

αποφύγει την προφυλάκιση πληρώνοντας την εγγύηση, ακόμα και σε μια αστική υπόθεση. Και το χειρότερο, εάν έχει διαπράξει έγκλημα, μπορεί να αποφύγει την τιμωρία εξαφανιζόμενος, έχοντας πληρώσει μόνον την εγγύηση. Έτσι, για τον πλούσιο όλες οι ποινές του νόμου καταλήγουν σε πρόστιμο. Πόσο πιο “αριστοκρατική”, δηλαδή νοοϊκή για τον προνομιούχο μπορεί να είναι αυτή η νομοθεσία;»²⁸

Ο Τοκβίλ ήταν ουσιαστικά δημοκράτης αλλά πολιτικά ρεπουμπλικάνος (republican), με την έννοια ότι ήθελε εκλεγμένο πρόεδρο και όχι κληρονομικό μονάρχη, αν και οι κρίσεις του για τη γαλλική μοναρχία ήταν μάλλον επιεικείς και, για κάποιους, υποδήλωναν μια νοσταλγία για το παλαιό καθεστώς. Μέχρι σήμερα εκδηλώνεται ζωηρό ενδιαφέρον για τη ζωή και τα βιβλία του, κυρίως στις ΗΠΑ, και μπορεί να θεωρηθεί, μαζί με τον Μιλ, προφήτης της τάσης –για κάποιους λαούς ακόμα και της επιθυμίας– για δημοκρατία με όλα τα τυπικά και ουσιαστικά χαρακτηριστικά της: μια τάση που είναι μη αναστρέψιμη, ειδικά σε καιρούς όπου η ελευθερία αναγνώρισης δικαιωμάτων και η κατάργηση των πάσης φύσεως διακρίσεων αποτελούν πλέον παγκόσμια αναγκαιότητα. Στους αντίποδες του απαισιόδοξου ντετερμινισμού του Μαρξ, κινείται η κοινωνικά ευαίσθητη αισιοδοξία των θεμελιωτών και πρωτεργατών της φιλελεύθερης σκέψης.

Θα πρέπει πάντως να επισημάνουμε το γεγονός ότι

28. Alexis de Tocqueville, *Democracy in America*, ό.π., σ. 50.

σήμερα η ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία βρίσκεται σε κρίση. Η παγκοσμιοποίηση έχει αλλάξει τα οικονομικά δεδομένα: οι βιομηχανικά αναπτυγμένες δημοκρατίες έχουν να ανταγωνιστούν τα φθηνότερα εργατικά χέρια των αναπτυσσόμενων μη δημοκρατικών χωρών, με μόνη τους πλέον επιλογή την ανάπτυξη της τεχνολογίας και την παροχή υψηλής ποιότητας προϊόντων ή υπηρεσιών. Η υπογεννητικότητα στις περισσότερο αναπτυγμένες χώρες, κυρίως στην Ευρώπη, σπάει την αλυσίδα της «αλληλεγγύης των γενεών», με τα συστήματα κοινωνικής ασφάλισης να διατρέχουν τον κίνδυνο κατάρρευσης. Το μεταναστευτικό ζήτημα απειλεί με αλλοίωση του πολιτισμικού τοπίου και αναβίωση ακροδεξιών μορφωμάτων που είναι από τη φύση τους αντιδημοκρατικά. Τέλος, ο αχαλίνωτος μηχανισμός του χρηματιστηριακού πλούτου οδηγεί σε «ανισότητα συνθηκών» και μεγαλύτερη «ανισότητα καταστάσεων». Τα δημοσιονομικά περιθώρια για την άσκηση κοινωνικής πολιτικής βρίσκονται υπό τον διαρκή εκφοβισμό των αδυσώπητων αγορών που εξαγγέλλουν την τιμωρία όσων δεν είναι σώφρονες.

Αυτά θα τα εξετάσουμε και στο τελευταίο κεφάλαιο, αλλά αξίζει τον κόπο να τα αντιπαραβάλουμε με την παλαιότερη και ευγενέστερη ευρωπαϊκή σκέψη, όπως του Τοκβίλ και του Μιλ, προκειμένου να επαναπροσδιορίσουμε τα όρια του κράτους και της αγοράς, έχοντας, όμως, πάντα μια ατζέντα που συνδυάζει την ελευθερία, την ευημερία και τη δημοκρατία σεβόμενη το παρελθόν αλλά κοιτάζοντας το μέλλον.